

কামৰূপী ভাষা-লিপিৰ ইতিহাস-বীক্ষণ

ড° মাধুৰ্য্যমণ্ডিত বৰুৱা

মূল বিষয়লৈ যোৱাৰ আগতে মই এটা কথা স্পষ্ট কৰি ল'ব বিচাৰিছোঁ। সেইটো হৈছে মধ্যযুগ বা Middle Age বুলি যি কাল নিৰূপণ কৰোঁ, সি আমাৰ ক্ষেত্ৰত যথার্থ হয় যেন মনে নধৰে। কিয়নো, মধ্যযুগ শব্দজোঁট ইংৰাজী Middle Age শব্দজোঁটৰ অনুবাদ ৰূপেহে ব্যৱহাৰ হৈ আহিছে আৰু সেই সময়কালৰ লগত আমাৰ ভূখণ্ডৰ ক্ৰম-ইতিহাসৰ সমৰূপতা সম্ভৱ নহয়। আমি মধ্যযুগ বুলি কৈ শঙ্কৰদেৱৰ জীৱনকালছোৱাকো সামৰি থৈছোঁ; যিটো প্ৰকৃত কাল-সীমাই মান্যতা নিদিয়ে। মধ্যযুগ হৈছে ইউৰোপীয় ইতিহাসৰ কাল-লেখহে। ই ৰোমান সাম্ৰাজ্যৰ পতনৰ সময় ৪৭৬ খ্ৰীষ্টাব্দত আৰম্ভ হৈছে আৰু ক্ৰিষ্টোফাৰ কলম্বাছে আমেৰিকা আৱিষ্কাৰ কৰা সময় ১৪৯২ খ্ৰীষ্টাব্দত সামৰণি পৰিছে। সেই লেখেৰে বৰ্মাবংশীয় ৰজা চন্দ্ৰমুখবৰ্মাৰ ৰাজত্বকালৰ পৰা ৰজা আৰিমত্তৰ পৌত্ৰ ধৰ্মনাৰায়ণৰ ৰাজত্বকাললৈকেহে ই সময় সামৰিব; যিটো ভাৰতীয় বা অসমৰ ৰাজনৈতিক, সামাজিক-সাংস্কৃতিক বা বৌদ্ধিক ক্ষেত্ৰত কোনো স্পষ্ট বিভাজক কাল নিৰ্ণয় কৰি ল'ব নোৱাৰি। সেয়ে, মধ্যযুগ শব্দটো অসম বা ভাৰতীয় কাল-বিভাজনৰ ক্ষেত্ৰত ব্যৱহাৰ কৰাৰ পক্ষপাতী মই নহয়।

অসমত উদ্ধাৰ হোৱা লিপি-ফলিয়ে ভূখণ্ডটোত ভাষাৰ বিকাশ যে খ্ৰীষ্টপূৰ্ব শতিকাত সম্ভৱ কৰি তুলিছিল— তাক পোহৰলৈ আনিছোঁ।^১ কামৰূপৰ ডোংপৰীয়া ধোপগুৰি গাঁৱত উদ্ধাৰ হোৱা ধোপগুৰি শিলালিপিত থকা আখৰৰ গঢ়— খ্ৰীষ্টপূৰ্ব তৃতীয় শতিকাৰ গিৰনাৰ লিপিৰ সমকালৰ বুলি ঠাৱৰ কৰা হৈছে। সেয়া হ'লে, ভূখণ্ডটোত লিপি আৰু ভাষাৰ বিকাশৰ পৰিক্ৰমা খ্ৰীষ্টপূৰ্ব তৃতীয় শতিকামানতে আৰম্ভ হৈছিল। ই প্ৰাচীন অসমৰ— প্ৰাগজ্যোতিষপুৰৰ ভৌগোলিক বিস্তৃতিৰে একীভূত হৈ থকা পুৰাতনী ভূখণ্ডটোত উমৈহতীয়া ভাষা হিচাপে আৰ্য্যভাষা মূলৰ পৰা মৈথিলী, কামৰূপী লিপিৰ মাজেৰে বিকশিত হৈছিল। কামৰূপী ভাষাৰ পৰা পৰিব্যাপ্ত হৈ অসমীয়া নাম-ৰূপ লাভ কৰা ভাষিক পৰিক্ৰমণত ভিন ভিন জাতি-জনগোষ্ঠীসমূহৰ ভাষাই ঠাই দখল কৰি ল'লেও— লিপিৰ ক্ষেত্ৰত আৰ্য্যভাষা মূলক ই অতিক্ৰম কৰি যোৱা নাছিল।

কামৰূপী লিপি— ব্ৰাহ্মী লিপিৰ পৰা স্পষ্ট ক্ৰমবিকশিত লিপি। ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষা-লিপিৰ বিকাশৰ সমান্তৰালভাৱেই কামৰূপী লিপিয়েও পৰিৱৰ্তিত ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰিছিল। কিয়নো, ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষাই ব্ৰাহ্মী লিপিৰ পৰা কুটিল লিপিলৈ ৰূপান্তৰণ-বিকাশ লাভ কৰি— আঞ্চলিক ৰূপলৈ আগুৱাই গৈছিল। প্ৰাচীন মিথিলা, বঙ্গ আৰু অসমে সামৰি লোৱা ভূখণ্ডটোত কামৰূপী লিপিয়ে স্বতন্ত্ৰ সূত্ৰে বিকশিত হৈছিল ব্ৰাহ্মী লিপিৰ পৰা। ব্ৰাহ্মী লিপিৰ পৰা গুপ্তলিপি স্তৰলৈ বিকাশ লাভ কৰি ই তিনিটা শাখাত বিভক্ত হৈ [পূৰ্বী গুপ্তলিপি, পশ্চিমা গুপ্তলিপি আৰু উত্তৰ-পূৰ্বী গুপ্তলিপি] পৰিছিল। পণ্ডিত-গৱেষকসকলে পূৰ্বী গুপ্তলিপি বুলি কোৱা লিপি শাখাটোক সাৰদা লিপি আৰু পশ্চিমা গুপ্তলিপি ৰূপে চিহ্নিত কৰা শাখাটোক শ্ৰীহৰ্ষ লিপি নামেৰে নামকৰণ কৰিছে। কুটিল লিপি নামকৰণ কৰা উত্তৰ-পূৰ্বী গুপ্তলিপিৰ পৰা অসমীয়া, বাংলা আৰু মৈথিলী লিপিৰ উদ্ভৱ হোৱা দেখুৱাইছে। কামৰূপী বামুণীয়া লিপিৰ অনুৰূপ অসমীয়া, বাংলা আৰু মৈথিলী লিপি— যিটো লিপিখলৰ পৰা বিকাশ লাভ কৰিছে, তাক কামৰূপী লিপি নামেৰেহে নামকৰণ কৰা যুগুত। লক্ষ্যণীয় কথাটো হ'ল, বাংলা ভাষাৰ যি চাৰিটা [কোনো কোনো পণ্ডিত-গৱেষকৰ মতে পাঁচোটা— ৱাঢ়ী, বঙ্গালী, বৰেন্দ্ৰী, ঝাৱখণ্ড ও কামৰূপী] উপভাষা আছে— তাৰে এটা কামৰূপী উপভাষা। আন তিনিটা— ৱাঢ়, বাৰেন্দ্ৰ আৰু বঙ্গ।^২ বঙ্গৰ দক্ষিণ দাৰ্জিলিং, জলপাইগুৰি, কোচবিহাৰ, ৰংপুৰ,

^১ ভাস্কৰ বৰদলৈ। *দৈনিক অসম*। দেওবৰীয়া চ'ৰা। ২৭ মাৰ্চ, ২০২২। পৃষ্ঠা ১

^২ দীপ্তি ফুকন পাটগিৰি। *অসমীয়া, বাংলা আৰু উড়িয়া ভাষা : তুলনামূলক অধ্যয়ন*। পৃষ্ঠা ১১-১২

A. তৎপৰ্য্যপূৰ্ণৰূপে ওড়ীয়া লিপিত শিৱোৰেখাৰ বঙ্গত, দক্ষিণ-প্ৰকাশ
 শতিকাৰ পৰ্য্যন্ত পৰিলক্ষিত নাছিল। ১০৫০ খৃঃাব্দৰ পূৰ্বৰ পৰা
 ৰাজবংশৰ উদ্ভাৱনৰ মিলালিপিৰ ওড়ীয়া লিপি মৌৰ্যলিপি আৰু
 প্ৰাচীন কামৰূপী লিপিব মধ্যস্থানীয় তাৰ শিৱোৰেখাৰ বঙ্গত নাই।
 কাছৰ, ত্ৰিপুরা, উত্তৰ দিনাজপুৰ অঞ্চলত থকা বাংলা ভাষা কামৰূপী উপভাষাৰ ভিতৰুৱা।

প্ৰাচীন কামৰূপ আৰু মিথিলাৰ সীমা আছিল পূৰ্ণিয়া জিলাৰ কুশী নদী। পশ্চিমৰ সীমা
 পাছলৈ সংকোচিত হ'লেও খ্ৰীষ্টিয় ষোড়শ শতিকা পৰ্য্যন্ত আধুনিক অসম, কোচবিহাৰ, জলপাইগুৰি
 আৰু বংপুৰ সামৰি কামৰূপৰ ব্যাপ্তি আছিল। ভূখণ্ডটোলৈ সম্প্ৰসাৰিত আৰ্য্যভাষাৰ প্ৰবাহ স্বাভাৱিকতে
 কেইশতিকা পূৰ্বে গঢ় লৈ উঠা বঙ্গৰ মাজেৰে ঘট বুলি দিব খোজা ধাৰণা অবাস্তৱ। মৈথিলী ভাষাৰ
 বিশেষত্বসমূহ অসমীয়া ভাষাৰে বিশ্লেষণ কৰি চালে দেখা যায় ৰূপতত্ত্বৰ দিশৰ পৰা দুয়োটা ভাষাক
 একেটা খুলৰ পৰা বিকশিত হোৱা।^১ আনকি, মৈথিলী লিপি আৰু কামৰূপী বামুণীয়া লিপিৰ আখৰৰ
 গঢ়ো সম্পূৰ্ণ একে। ভাৰতীয় আৰ্য্যভাষাই ব্ৰাহ্মী লিপিৰ মাজেৰে গঢ় লোৱা কামৰূপী প্ৰাকৃতৰ পৰা
 সূতি নিৰ্মাণ কৰি মৈথিলী, ওড়ীয়া, অসমীয়া আৰু বাংলা ভাষাৰ উদ্ভৱ হৈছে। সেই অনুসৰি, কামৰূপী
 প্ৰাকৃতৰ পৰা আধুনিক ভাষাকপৰ উদ্ভৱ হোৱা শাখা কেইটা হৈছে মৈথিলী, কামৰূপী, ঢাকি আৰু
 উৎকলী প্ৰাকৃত। মৈথিলী কামৰূপী প্ৰাকৃতৰ ঘৰুৱা ভাষিক ৰূপ হৈ থাকিল; কামৰূপী প্ৰাকৃতৰ পৰা
 অসমীয়া আৰু উত্তৰ বঙ্গৰ লোকভাষাৰ উদ্ভৱ ঘটিল। ঢাকি প্ৰাকৃত পূব বঙ্গৰ স্থানীয় ভাষিক ৰূপ
 ল'লে। আনহাতে, উৎকলী প্ৰাকৃতৰ পৰা ওড়ীয়া ভাষাৰ উদ্ভৱ হ'ল।^২ নক লৈও হ'ব, আধুনিক বাংলা
 উত্তৰ বঙ্গৰ লোকভাষাৰ লগত কম-বেছি পৰিমাণে হোৱা পূব বঙ্গৰ ভাষাৰ সংমিশ্ৰিত ৰূপ। মূলতঃ
 বাংলা ভাষা হৈছে কামৰূপী ভাষাকপৰেই এটা সম্প্ৰসাৰিত ভাষিক ৰূপ।

খ্ৰীষ্টিয় ষষ্ঠ শতিকাৰ দ্বিতীয়াৰ্ধত উত্তৰ-পূব ভাৰতীয় লিপিৰ ক্ষেত্ৰত পৰিলক্ষিত
 বিশেষত্বটোৱেই হৈছে পেট কটা 'ৰ'ৰ ব্যৱহাৰ। লক্ষ্মণগুৰু প্ৰশস্তি আৰু মহানামাৰ বোধগয়া লিপিয়ে
 পেটকটা 'ৰ' পশ্চিমৰ লিপিমালাতো থকাৰ ইঙ্গিত দিয়ে। ধৰ্মপালৰ বোধগয়া লিপিত পেটকটা 'ৰ'ৰ
 প্ৰয়োগ স্পষ্ট। ১০২৬ খ্ৰীষ্টাব্দৰ মহীপালৰ ষাড়নাথ লিপিতো পেটকটা 'ৰ' আছে। আন এটা মন
 কৰিব লগা কথা, বাংলা ভাষাৰ ভিতৰুৱা কৰিবলৈ অহৰহ যত্ন কৰা বড়ু চণ্ডীদাসৰ শ্ৰীকৃষ্ণকীৰ্ত্তন
 তুলাপতীয়া পুথিত পেটকটা 'ৰ'ৰ ব্যৱহাৰ আছে।^৩ ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ ত্ৰিপুরাৰ ৰজা ৰত্নমাণিক্যৰ
 পৰা সপ্তদশ শতিকাৰ নৰেন্দ্ৰমাণিক্যৰ সময়লৈকে প্ৰাপ্ত ৰাজকীয় মোহৰসমূহ সম্পূৰ্ণ অসমীয়া লিপিৰ।
 'ৰ'ৰ ব্যৱহাৰো যি কেইটা মোহৰত আছে— তাৰ গঢ় কামৰূপী-অসমীয়া লিপিৰ।^৪ ত্ৰিপুরাৰ ৰজাসকলে
 ত্ৰয়োদশ শতিকাত প্ৰথমবাৰলৈ ১২৬৭ খ্ৰীষ্টাব্দত প্ৰৱৰ্ত্তন কৰা মোহৰত পেটকটা 'ৰ' ব্যৱহাৰ কৰাৰ
 পৰা— আৰু বঙ্গত চতুৰ্দশ শতিকাৰ এটা মন্দিৰৰ সংলগ্ন ফলকত পেটকটা 'ৰ'ৰ ব্যৱহাৰ হোৱা
 কথাটোৱে অন্ততঃ চতুৰ্দশ শতিকা পৰ্য্যন্ত বাংলা ভাষাতো কামৰূপী লিপিৰ অনুৰূপ পেটকটা 'ৰ'
 ব্যৱহাৰ কৰাটোৱে কামৰূপী লিপিসূতিৰ ন্যায্যতা দিয়ে।^৫

যুয়েন চ্যাং কামৰূপলৈ আহোঁতে ভূখণ্ডটোত কেনেধৰণৰ ভাষা পাইছিল— তেওঁ লিখা
 বিৱৰণীত তাৰ উল্লেখ পাওঁ। যুয়েন চ্যাঙৰ মতে, মধ্য ভাৰতৰ ভাষাতকৈ কামৰূপৰ ভাষাৰ গঢ়
 অলপ লৰ; মানুহবোৰৰ মেধা-শক্তি প্ৰবল আৰু লিখা-পঢ়ালৈ ধাউতি।^৬ যুয়েন চ্যাং কামৰূপলৈ অহাৰ
 সময়ত— বৰ্তমানৰ অসম, ভূটান, উত্তৰ-পূবৰ ৰাজ্যসমষ্টি, উত্তৰ বঙ্গ, পূবৰ মৈমনসিং অঞ্চল কামৰূপৰ

^১ দীপ্তি ফুকন পাটগিৰি। অসমীয়া, বাংলা আৰু উড়ীয়া ভাষা : তুলনামূলক অধ্যয়ন। পৃষ্ঠা ১২

^২ Jayakanta Mishra। A History of Maithili Literature। Vol I। page 50-53

^৩ Jayakanta Mishra libid। page 45; Dimbeswar Neog। The Origine and Growth of the Asamiya Lan-
 guage। page 31; ডিব্বেশ্বৰ নেওগ। অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী। ডিব্বেশ্বৰ নেওগ ৰচনাৱলী। পৃষ্ঠা ৪৬-৫০

^৪ ডিব্বেশ্বৰ নেওগ। প্ৰাগ ঐতিহাসিক অসম। ডিব্বেশ্বৰ নেওগ ৰচনাৱলী। পৃষ্ঠা ৩১; লীলাবতী শইকীয়া বৰা। বড়ু
 চণ্ডীদাসৰ শ্ৰীকৃষ্ণকীৰ্ত্তন। ভূমিকা। পৃষ্ঠা .২৩

^৫ S K Bose। The Coinage of Tripura। page 145-157

^৬ ৰত্নমাণিক্যৰ নাম সন্মিলিত মুদ্ৰাত স্পষ্টভাৱে '১১৮৯' উল্লেখ আছে।

S K Bose। The Coinage of Tripura। page 8, 44, 145

^৭ ডিব্বেশ্বৰ নেওগ। প্ৰাগ ঐতিহাসিক অসম। ডিব্বেশ্বৰ নেওগ ৰচনাৱলী। পৃষ্ঠা ৪৬

দ্বাদশ-চতুৰ্দশ
 শতিকাৰ
 চতুৰ্দশ
 মন্দিৰৰ
 মিলালিপি
 পৰা ইয়াৰ
 লিপি দক্ষিণ
 ভাৰতীয়
 লিপিমালাৰ
 গঢ় লোৱা
 দৈৰ্ঘ্যলৈ
 মোৱা যায়।
 পঞ্চদশ
 শতিকাৰ
 মৰলা দাসৰ
 যত্নত
 আৰু
 ঠিকনা
 ৰাজ্যত
 বৰ্ত্তমানৰ
 ওড়ীয়া
 লিপিৰ
 গঢ় দৈৰ্ঘ্যলৈ
 পাওঁ। কিন্তু
 এনে কঠিন
 লগা কথা
 হ'ব, ঐতিহাসিক
 তথ্যৰ
 দুৰ্ভাগ্যবশত
 প্ৰাচীন
 কামৰূপী
 পৰা বহু
 নহয়।

শ্ৰী ওড়ীয়া লিপিত
 মুক্ৰ ১০৫০
 খ্ৰীষ্টাব্দৰ উদ্ভাৱন
 মিলালিপি
 'ৰ' মুক্ৰ লৈ
 আছে। (Kunjya
 bihari Tripathi।
 P. 222)

অন্তৰ্গত আছিল। তেওঁ দিয়া বিবৰণত পূবলৈ অহাৰ বাটত আন আন যথাসম্ভৱ ঠাইৰ নাম উল্লেখ কৰিছে যদিও— বঙ্গৰ সুকীয়া অস্তিত্বৰ ইঙ্গিত দিয়া নাই। বৰঞ্চ সেইছোৱা সময়তে শশাঙ্কৰ সমতলৰ উপৰি শ্ৰীহৰ্ষৰ ৰাজ্যৰ অবস্থিতিৰ কথা জানো। খ্ৰীষ্টিয় সপ্তম শতিকা পৰ্য্যন্ত স্বাভাৱিকতে বঙ্গ আৰু বাংলা ভাষাৰ স্বতন্ত্ৰ ভেটি এটা গঢ় লৈ উঠা নাছিল।^{১০} ভাস্কৰবৰ্মাৰ ৰাজত্বকালৰ শেষৰ ফালে নালন্দা পৰ্য্যন্ত কামৰূপ ৰাজ্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত আছিল। উত্তৰ-পশ্চিমৰ মিথিলালৈকে বিস্তৃত ৰাজ্যখনত একেধৰণৰ ভাষিক ৰূপেয়ে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰি ৰাখিছিল— তাত কোনো সন্দেহ নাই। মৈথিলী ভাষাৰ লিপিমাল্য— কামৰূপী বামুণীয়া লিপিৰ অবিকৃত ৰূপৰ। তাতোকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ কথা, কামৰূপত সমান্তৰালভাৱে তিনিটা সূতি সন্মুখলৈ আহিছে বামুণীয়াৰ উপৰি কাইথেলী আৰু গড়গঞা। পশ্চিম অসমত কাইথেলী লিপিৰ অৱস্থানৰ বিপৰীতে পূব অসমত ই গড়গঞা লিপি নামেৰে সাধাৰণ পৃথক অৱয়ব লাভ কৰিছে।

প্ৰাকৃতৰ প্ৰথম নিদৰ্শন ৰূপে সম্ৰাট অশোকৰ অনুশাসনসমূহক গণ্য কৰা হয়।^{১১} অশোকে কৰোৱা গিৰনাৰ অনুশাসনৰ লিপিৰ অনুৰূপ খোপগুৰি শিলালিপিৰ লিপিসমূহ হোৱালৈ চাই— অসমীয়া ভাষাৰ বিকাশ ভাৰতৰ আন অঞ্চলত হোৱাৰ দৰেই বৈদিক কথ্যভাষাৰ পৰা প্ৰাকৃত ক্ৰমৰ মাজেৰেই সম্ভৱ হৈ উঠিছিল। অৱশ্যে প্ৰাকৃত ভাষাৰ ক্ৰমবৰ্ধমান দুৰ্বোধ্য আঞ্চলিক ৰূপ আৰু শিল্প সমাজত সাহিত্য সৃষ্টিৰ ব্যাপকতাৰ বাবে সংস্কৃত ভাষাই অৰ্জন কৰা জনপ্ৰিয়তাই— ৰাজপৃষ্ঠপোষকতাৰ প্ৰতুলিপি সমূহত সংস্কৃতৰ প্ৰভাৱ পৰাৰ উপৰি নব্যৰচনাসমূহ লিখিবৰ বাবে সংস্কৃত ভাষাৰ পুনৰ্ৰচনা ঘটিবলৈ লৈছিল।^{১২} গুৰুত্বপূৰ্ণ কথাটো হ'ল, অসমীয়া ভাষা ধৰ্মপদৰ মাজেৰে বাগৰি অহা ভাষাৰূপৰ পৰা উদ্ভূত নহয়। বৰঞ্চ মৈথিলী আৰু ওড়ীয়া ভাষাৰ সমান্তৰালভাৱে কামৰূপী বা অসমীয়া ভাষা অশোকৰ সমসাময়িক কালৰ প্ৰাকৃত ভাষাৰ লগে লগে বিকশিত হোৱা ভাষাৰূপ। পূব মিথিলাৰ পৰা ওড়ীয়া সামৰি বঙ্গ আৰু অসমৰ বিস্তৃত ভূখণ্ডত ই স্বতন্ত্ৰ ৰূপত বিকশিত হৈছিল। চৰ্যাপদসমূহেই ইয়াৰ স্পষ্ট সাক্ষ্য। অসমত উদ্ধাৰ হোৱা খনিকৰ গাঁৱৰ নগাজৰী শিলালিপি, উমাচল লিপি আৰু বৰগঙ্গা লিপিৰ মাজেৰে বিকশিত প্ৰাকৃত ৰূপটোৰেই অসমতৰ সাহিত্যিক ৰূপ হৈছে চৰ্যাপদসমূহ। বৌদ্ধ সাধন প্ৰণালীৰ গূঢ় তত্ত্ব সম্বলিত বৌদ্ধ তান্ত্ৰিক ধৰ্ম-পৰম্পৰাক প্ৰতিনিধিত্ব কৰা চৰ্যাপদসমূহ সম্ৰাট অশোক-পৰৱৰ্তী বৌদ্ধ ধৰ্মাচাৰক তুলি ধৰা ধৰ্মপদৰ মাজেৰে বিকাশ লাভ কৰা সাহিত্যিক ৰূপ নহয়। ই হৈছে— প্ৰাচীন কামৰূপ বা প্ৰাগজ্যোতিষপুৰৰ বিস্তৃতিৰে গঢ় লৈ উঠা আঞ্চলিক ধৰ্মাচাৰ আৰোপিত সাহিত্যিক ৰূপ; য'ত ভূখণ্ডটোৰ কথ্যভাষাই লিখিত ৰূপলৈ বিকশিত হৈছিল। চৰ্যাপদত 'ৱ', 'য়'ৰ ব্যৱহাৰৰ পৰা শব্দসম্ভাৱ, খনিতত্ত্ব আৰু ৰূপতত্ত্বৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ কামৰূপী ভাষাৰে অনুৰূপ; যিবোৰ বাংলা ভাষাত পৰিদৃশ্য নহয়।^{১৩} বৈয়াকৰণিক বিশেষত্বৰ দিশেৰে চৰ্যাপদ অসমীয়া ভাষাৰ নিজা সম্পদ। চৰ্যাপদ স্বাভাৱিকতে বাংলা ভাষাৰ ভিতৰুৱা সাহিত্যিক ৰূপ নহয়। ডিব্ৰুগড়ৰ নেওগে কাশীদাসী মহাভাৰত আৰু কুণ্ডিবাসী ৰামায়ণৰ পৰাহে বাংলা ভাষাৰ স্বাধীন জীৱন আৰম্ভ হোৱা বুলি ক'ব খোজে। নেওগৰ মতে, খ্ৰীষ্টিয় ষষ্ঠদশ শতিকালৈকে বঙ্গত প্ৰাচীন অসমীয়া ভাষাৰ আধিপত্য আছিল। বৰঞ্চ কামৰূপৰ ঔপভাষিক ৰূপ এটাহে বাংলা ভাষাৰ আধাৰভেটি।^{১৪} ৰমেশচন্দ্ৰ

^{১০} In the middle of the 7th century, as the testimony of Hiuen Tshang would seem to suggest, there was one language spoken in Bihar, Bengal and Western Assam.

S K Chatterjee | *The Origine and Development of the Bengali Language* | page 91

^{১১} নগেন ঠাকুৰ। পাদটীকা। *প্ৰাকৃত সাহিত্য চয়ন*। পৃষ্ঠা ১

^{১২} উল্লিখিত।

^{১৩} বিশ্বেশ্বৰ হাজৰিকা। *চৰ্যাপদিকোষ*। পৃষ্ঠা ৪৫-৬৫;

দিলীপ বৰা। *চৰ্যাপদ*। পৃষ্ঠা ৭০-৭৬

^{১৪} ডিব্ৰুগড়ৰ নেওগ। *ডিব্ৰুগড়ৰ নেওগ ৰচনাবলী*। পৃষ্ঠা ৫২

দত্তয়ো বাংলা সাহিত্যৰ পাতনি পঞ্চদশ শতিকাত *ৰামায়ণ-মহাভাৰত*ৰ পৰাহে বুলি দিয়া মন্তব্যও গুৰুত্বপূৰ্ণ।^{১৬} সুনীতিকুমাৰ চেটাৰ্জীয়ে প্ৰাক্-মুছলমান শাসনকালত বঙ্গৰ ভাষা অসমীয়া ভাষাৰে একে বুলি দোহৰা কথাটোও মন কৰিব লগীয়া।^{১৭} বিশ্বেশ্বৰ হাজৰিকাই চৰ্যাগীতিকোষত বিভিন্ন সাক্ষ্য-প্ৰমাণেৰে সিদ্ধান্ত দিছে— চৰ্যাপদ কেৱল প্ৰাচীন অসমীয়া ভাষাৰ নিদৰ্শন; ই কোনো দিশৰ পৰাই বাংলা ভাষাৰ বিশেষত্ব থকা সাহিত্যিক সম্পদ হ'ব নোৱাৰে।^{১৮} স্বাভাৱিকতে, চৰ্যাপদসমূহ কামৰূপী প্ৰাকৃতৰ অন্ত্যস্তৰৰ সংৰচনা। পণ্ডিত-গৱেষকসকলে মাগধী প্ৰাকৃতৰ বিশেষত্ব থকা বুলি কোৱা চৰ্যাপদৰ ভাষাৰূপত মাগধী প্ৰাকৃতৰ 'শ', 'ষ', 'স'ৰ সলনি 'শ' হোৱা— কিম্বা শৌৰসেনী প্ৰাকৃত আৰু মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতৰো 'শ', 'ষ', 'স'ৰ সলনি 'স' হোৱা বিশেষত্ব— পৰিলক্ষিত নহয়।^{১৯} ইয়াৰ বিপৰীতে, চৰ্যাপদসমূহত থকা ভাষাৰূপৰ আন এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ বিশেষত্ব হৈছে— 'ষ' আৰম্ভটো মিহিকৈ উচ্চাৰিত 'খ'ৰ সলনি ইণ্ডো-ইউৰোপীয় ভাষাসমূহত ব্যৱহৃত হৈছিল। অসমীয়া ভাষাত কিন্তু এই 'ষ' ইংৰাজী 'X' উচ্চাৰণৰ সমতুলীয় হৈ উঠে, যিটো চৰ্যাপদতো ঘটে।^{২০} চৰ্যাপদৰ সময় খ্ৰীষ্টিয় দশম-দ্বাদশ শতিকা।^{২১} চৰ্যাপদসমূহৰ ভাষিক বিশেষত্বই এই সাক্ষ্যও দিয়ে যে মধ্যভাৰতত প্ৰাকৃত-পালি-অপভ্ৰংশৰ মাজেৰে বিকাশ লাভ কৰা সাহিত্যিক ভাষাতকৈ পূব ভাৰতৰ ভূখণ্ডৰ চৰ্যাগীতৰ ভাষাৰূপৰ বিকাশ আছিল দ্রুত। আনহাতে, চৰ্যাপদৰ কেইবাগৰাকীও ৰচক কপিলী উপত্যকাত বসতি কৰাৰ সাক্ষ্য-প্ৰমাণ সন্মুখলৈ আহিছে। চৰ্যাপদৰ বিষয়বস্তুৰ মাজত— কপিলী উপত্যকাৰ ঠাই বিশেষৰ নাম সন্নিৱিষ্ট হৈছে। কপিলীৰ উপনৈ যোগীজান— পুৰাতন কালত যোগীসকলৰ ব্যৱহৃত জলধাৰৰূপে সাক্ষ্য দিয়ে। এই যোগীজানক কেন্দ্ৰ কৰি বিস্তৃত ভূখণ্ড যোগীজান নামেৰেই পৰিচিত। চৰ্যাপদৰ বহু গীতত ভূখণ্ডটোৰে সংলগ্ন আৰু যোগীসকলৰ বিৱৰণ লক্ষ্যণীয়। ডোঙ্গীপাদৰ চৰ্যাত আছে:

গঙ্গা জউগা মাৰোঁৰে ৰহই নাঈ।

তহিঁ বুড়ীলী মাতঙ্গি পোইআ লীলে পাৰ কৰেই।^{২২}

চৰ্যাটোত কোৱা হৈছে— গঙ্গা আৰু যমুনাৰ মাজেৰে নাও যায়; তাৰে পৰা ডুবাক চণ্ডালী জীয়াৰীয়ে লীলা কৰি যোগীক পাৰ কৰে। কপিল-গঙ্গাৰূপে স্বীকৃত কপিলী নৈ আৰু তাৰ উত্তৰ-পূবলৈ বৈ যোৱা যমুনাৰ মাজেৰে পশ্চিমা-দক্ষিণাকৈ বৈ গৈছে যোগীজান— যি যোগীজানৰ পাৰতেই যোগীসকলৰো বসতি। যোগী সকলৰ গন্তব্যস্থল ৰূপে কোৱা হৈছে— জিনপুৰ; 'সদগুৰু পাঅপএ' বুলি গুৰুৰ সান্নিধ্যলৈ যোৱাৰ প্ৰসঙ্গ আনিছে।^{২৩} সৰহপাদৰ এটা চৰ্যাত যোগীজানৰ দক্ষিণ-পূবত

^{১৬} R C Dutta | *Literature of Bengal* | Preface | page IV

^{১৭} But in the pre-moslem times Assamese and Bengali were one language.

S K Chatterjee | *The Origine and Development of the Bengali Language* | page 109

^{১৮} বিশ্বেশ্বৰ হাজৰিকা। চৰ্যাগীতিকোষ। পৃষ্ঠা ১০-১৭

^{১৯} বিশ্বেশ্বৰ নেওগ। উল্লিখিত।

^{২০} S K Chatterjee | *The Origine and Development of the Bengali Language* | page 109; বিশ্বেশ্বৰ নেওগ। উল্লিখিত।

^{২১} সুনীতিকুমাৰ চট্টোপাধ্যায় ও প্ৰবোধচন্দ্ৰ বাগচী মহাশয়দেৱৰ মতে সিদ্ধাচাৰ্যদেৱৰ কাল মোটামুটি দশম ইহতে দ্বাদশ শতাব্দীৰ মধ্য পড়ে। ডক্টৰ মুহম্মদ শহীদুল্লাহ দুই তিন অথবা ততোধিক শতাব্দী পিছাইয়া লইতে চান। নানা কাৰণে সুনীতিবাবুৰ মতই সমীচিন বলিয়া মনে হয়।

সুকুমাৰ সেন। *বাঙ্গালা সাহিত্যেৰ ইতিহাস*। প্ৰথম খণ্ড। পৃষ্ঠা ৫৫

^{২২} চৰ্যাগীতিকোষ। সম্পাদনা বিশ্বেশ্বৰ হাজৰিকা। পৃষ্ঠা ১২৩

^{২৩} সদগুৰু পাঅপএ জাইব পুনু জিনউৰা।

চৰ্যাগীতিকোষ। সম্পাদনা বিশ্বেশ্বৰ হাজৰিকা। পৃষ্ঠা ১২৩

কিছুদূৰলৈ থকা লক্ষাৰ উল্লেখ আছে।^{২০} চৰ্যাটোত কোৱা হৈছে— ‘নিঅহি ৰোহি মা জহু ৰে লাক্ষ ।’^{২১} অৰ্থাৎ নিকটতে বোধি আছে, লক্ষালৈ নাযাব। জিনপুৰকে কোৱা হৈছে বোধি।^{২২} যদি অন্তৰ্নিহিত তাত্ত্বিক অৰ্থ বিচাৰ নকৰি ভৌগোলিক অৱস্থানৰে চোৱা যায় ডোম্বীপাদে জিনপুৰত গুৰুৰ সান্নিধ্যৰ বাবে যোগীক লৈ যোৱা আৰু সৰহপাদে দূৰৰ লক্ষালৈ নগৈ নিকটৰ জিনপুৰলৈ যোৱা— দুয়োটাৰে সঙ্গতি আছে। কাৰণ যোগীজানে দক্ষিণলৈ গৈ লক্ষা স্পৰ্শ কৰিছে। উত্তৰ-পশ্চিমে কপিলীৰ পাৰত কামপুৰ অৱস্থিত, যি কামপুৰকো প্ৰাচীন কালত কামপু \geq কাম(উ)প \geq কামৰূপ নামেৰেই জনা গৈছিল। জনশ্ৰুতি অনুসৰি এই ভূখণ্ডৰ নৈ উপনৈৰ সমষ্টিয়ে গঢ়া সঙ্গমস্থলী সিদ্ধসকলৰ সাধনাক্ষেত্ৰ আছিল। গুৰুত্বপূৰ্ণ কথাটো হ’ল, তন্ত্ৰলোকত মীননাথক অদ্বৈত তাত্ত্বিক পৰম্পৰাৰ চতুৰ্থটো শাখাৰ প্ৰৱৰ্তক বুলি কোৱা হৈছে— যিটো তাত্ত্বিক শাখা প্ৰাচীন অসমৰ কামৰূপতহে আৰম্ভ হৈছিল।^{২৩} কামাখ্যাত তাত্ত্বিক শাখাৰ প্ৰচলন-প্ৰৱৰ্তন স্বাভাৱিকতে ইয়াৰ সমসাময়িক কালতে ঘটিছিল। বৌদ্ধ সিদ্ধাচাৰ্যসকলৰে নাথ-যোগী সকলৰ ধৰ্ম-পৰম্পৰাৰ পুৰাতন ভেটি সেইছোৱা সময়ত একেটাই আছিল। ডোম্বীপাদ আৰু সৰহপাদৰ চৰ্যাতে যোগী নাৱেৰে গঙ্গা-যমুনাৰ মাজেৰে যোৱাৰ সময় যদি মীননাথৰ সময়ৰে একে হয়, তেন্তে এইখিনি সময়ৰ ভূসুকপাদৰ চৰ্যাতে বজালে দেশ লুটি নিয়াৰ বিৱৰণ পাওঁ।^{২৪} কপিলীলৈকে ‘বজাল’ অৰ্থাৎ মুছলমান আক্ৰমণকাৰী আগুৱাই অহাৰ সময় ১১০৬ খ্ৰীষ্টাব্দ। সেই ফালৰ পৰা কপিলী-যমুনা উপত্যকাৰ কন্দলী ৰাজ্য দশম শতিকাৰ শেষ আৰু একাদশ শতিকাৰ প্ৰথম দশক পৰ্য্যন্ত বৰ্তি থকাৰ সম্ভাৱনা অধিক। বজালসেনৰ ৰাজত্বকালৰ পূৰ্বেই বঙ্গত স্বাধীনভাৱে শ্ৰীহট্টৰ ওচৰে-পাজৰে নাথ-যোগী সকলৰ প্ৰধান কেন্দ্ৰ গঢ় লৈ উঠিছিল। সেইছোৱা সময়তে কপিলী পাৰ হৈ উত্তৰলৈ গৈ কন্দলী দেশত অৱস্থান কৰিছিল। আচৰিত হ’ব লগা কথা নহ’ব, পশ্চিম কামৰূপৰ পৰা গৈ ভূঞাসকল প্ৰাচীন নগাঁৱত সংস্থাপিত হোৱাৰ সময়ত কামৰূপৰ পূবত কন্দলী ৰাজ্য আছিল। আনকি, সেই সময় পৰ্য্যন্ত আহোম সকল ভূখণ্ডটোলৈ প্ৰব্ৰজিত হৈ অহা নাছিল। এই সময় ১০০০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ পৰা ১১১০ খ্ৰীষ্টাব্দ।^{২৫}

চৰ্যাপদ-পৰৱৰ্তী অসমীয়া সাহিত্যৰ লিখিত নিদৰ্শন হৈছে বড়ু চণ্ডীদাসৰ *শ্ৰীকৃষ্ণকীৰ্ত্তন*। সুকুমাৰ সেনৰ মতে, চণ্ডীদাস ‘চৈতন্যৰ পূৰ্ববৰ্তী’। *চৈতন্যচৰিতামৃত*ত উল্লেখ আছে পুৰীত চৈতন্যই জয়দেৱ, বিদ্যাপতি আৰু চণ্ডীদাসৰ গীত শুনি ভাল পাইছিল।^{২৬} কিন্তু অসিতকুমাৰ বন্দোপাধ্যায়ে তথ্য সহকাৰে প্ৰমাণ কৰিছে যে চৈতন্যদেৱে *শ্ৰীকৃষ্ণকীৰ্ত্তন*ৰ ৰচক বড়ু চণ্ডীদাসৰ পদৰ প্ৰতি আসক্তি নাছিল। বৰঞ্চ পদাৱলীৰ চণ্ডীদাসৰ প্ৰতিহে অনুৰক্ত আছিল।^{২৭} বসন্তৰঞ্জন ৰায়ে *শ্ৰীকৃষ্ণকীৰ্ত্তন*ৰ ভাষাৰ

^{২০} *চৰ্যাগীতিকোষ*। সম্পাদনা বিশ্বেশ্বৰ হাজৰিকা। পৃষ্ঠা ১৮৪

^{২১} উল্লিখিত।

^{২২} উল্লিখিত। পৃষ্ঠা ১৮৬

^{২৩} In the commentary of *Tantraloka* we find that Matsyendra was the founder of the fourth branch of a particular Advaita Tantrik sect. This sect was founded in Kamarupa in Assam, where according to other traditions also, Matsyendranath preached. This mention is made because Abhinava’s great guru was also connected with this particular Tantrik sect.

Kalyani Mallik | Introduction | *Siddha-Siddhanta-Paddhati and other works of the Nath Yogis* | page 9

^{২৪} ৰাজ পাৰপাড়ী পঁডআ ৰালে ৰাহিউ।

অদম্ব দঙ্গালে দেশ লুড়িহ।।

চৰ্যাগীতিকোষ। সম্পাদনা বিশ্বেশ্বৰ হাজৰিকা। পৃষ্ঠা ২৪২

^{২৫} মাধুৰ্য্যমণ্ডিত বৰুৱা। *অসম বুৰঞ্জী*। প্ৰথম খণ্ড। পৃষ্ঠা ২৪৬

^{২৬} সুকুমাৰ সেন। *বঙ্গালী সাহিত্যৰ ইতিহাস*। প্ৰথম খণ্ড। পৃষ্ঠা ১২০

^{২৭} আমৰা বড়ু চণ্ডীদাসেৰ *শ্ৰীকৃষ্ণকীৰ্ত্তন*ৰ কথা বলেছি এবং এ-ও প্ৰমাণেৰ চেষ্টা কৰেছি যে, বড়ু চণ্ডীদাসেৰ *শ্ৰীকৃষ্ণকীৰ্ত্তন* চৈতন্যদেবেৰ পূৰ্বে ৰচিত হলেও এৰ অন্তৰ্নিহিত স্থূলতা ও ৰসভাস (অৰ্থাৎ ৰসেৰ ত্ৰটি) দোষেৰ জন্য চৈতন্যদেব এ কাব্য

লগত মাথৰ কন্দলীৰ ভাষাৰ প্ৰচুৰ মিল থকা বুলি কৈছে। লীলাৱতী শইকীয়া বৰাই *শ্ৰীকৃষ্ণকীৰ্ত্তন* চৰ্যাপদৰ পাছৰ আৰু শঙ্কৰদেৱপূৰ্বকালৰ ঠিক অব্যাহিত আগৰ সময়ছোৱাৰ ৰচনা বুলি সিদ্ধান্ত দিছে।^{১১} গীতিপুথিখন সেয়ে ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ ৰচনা। বড়ু চণ্ডীদাসৰ প্ৰকৃত নাম অনন্ত। চণ্ডীদাস নামেৰে তেওঁ *শ্ৰীকৃষ্ণকীৰ্ত্তন* ৰচনা কৰিছে। সুকুমাৰ সেনে বড়ু চণ্ডীদাস নামটো গীতিকবিৰ ছদ্মনাম বুলি উল্লেখ কৰিছে।^{১২} *শ্ৰীকৃষ্ণকীৰ্ত্তন* নামটো পুথিখনৰ উদ্ধাৰকৰ্তা আৰু সম্পাদক বসন্তৰঞ্জন ৰায়ে দিয়া।^{১৩} চণ্ডীদাসৰ জন্ম কোচবিহাৰ-কমতাপুৰৰ দেশী ভাষা অধ্যুষিত অঞ্চলত।^{১৪} দেশী ভাষা হৈছে কামৰূপৰ পশ্চিমাঞ্চলত প্ৰচলিত কামৰূপী ভাষা। সেই ভাষাতে *শ্ৰীকৃষ্ণকীৰ্ত্তন* ৰচিত হৈছিল য'ত ওড়ীয়া আৰু মৈথিলীৰ উদ্ভৱকালীন ভাষিক বৈশিষ্ট্য অতি ক্ষীণভাৱে মিশ্ৰণ ঘটিছে। উদ্ধাৰকালত তুলাপাতত কৰা প্ৰতিলিপিত গড়গঞা গঢ়ৰ কামৰূপী লিপিত পেটকটা 'ৰ' আৰু 'ৰ'ৰ প্ৰয়োগ স্পষ্ট। বৰ্ণবিন্যাস আৰু আখৰ জোঁটনি আন পুৰণি অসমীয়া সাঁচিপতীয়া বা তুলাপতীয়া পুথিৰে একে।^{১৫} নাথ সিদ্ধাচাৰ্য্যসকলৰ ৰচিত *গোৰক্ষবিজয়ক* বাংলা ভাষাৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰি লোৱা হৈছে— বঙ্গত উদ্ধাৰ হোৱা হেতুকেই। দ্বাদশ-ত্ৰয়োদশ শতিকাত ৰচিত *গোৰক্ষবিজয়*ৰ ভাষাৰূপ পুৰণি কামৰূপী। সেইছোৱা সময়ত উত্তৰ বঙ্গৰ ভাষাৰূপ পুৰণি কামৰূপী বা অসমীয়া ভাষাৰূপৰ অনুৰূপ আছিল।^{১৬} *গোৰক্ষবিজয়*ত যি মীননাথৰ বিষয়বস্তু অন্তৰ্ভুক্ত হৈছে বা যি কদলী ৰাজ্যৰ বৰ্ণনা আছে— সেই ৰাজ্য অসমৰ কপিলী উপত্যকাত। আনকি, *গোপীচন্দ্ৰৰ গানো* পুৰণি অসমীয়া ভাষাৰূপতে ৰচিত।^{১৭} বাঙালী পণ্ডিত-গৱেষকে বাংলা ভাষাৰ বিশেষত্ব দেখা পোৱা আন এখন অসমীয়া কাব্য হৈছে *শূন্যপুৰাণ*। ধৰ্মপূজাক কেন্দ্ৰ কৰি ৰচিত কাব্যখনত কামৰূপী ভাষাৰ বৈয়াকৰণিক বৈশিষ্ট্য স্পষ্ট ৰূপত আছে। ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ পৰা ষোড়শ শতিকাৰ ভিতৰৰ ৰচনা বুলি অনুমান কৰা শূন্যপুৰাণৰ বিষয়গত আৰু ভাষাগত সাদৃশ্য শঙ্কৰদেৱকালীন নাৰায়ণদেৱকৃত *পদ্মাপুৰাণ*ৰে দেখা যায়।^{১৮} ইয়াৰ প্ৰধান কাৰণ আছিল— মধ্যভাৰতত আঞ্চলিক ভাষাৰূপৰ সমান্তৰালভাৱে সংস্কৃত ভাষাৰ চৰ্চা আৰু অনুশীলনো সক্ৰিয়তাৰে আছিল। কিন্তু পূব ভাৰতৰ বিশেষকৈ কৰতোয়া নদীৰ পূব অঞ্চলত জনজাতীয় ভাষাৰূপ সমূহৰ অৱস্থিতিত সংস্কৃত ভাষাৰ ব্যৱহাৰ কেৱল ৰাজকীয় কাম-কাজতে সীমায়িত আছিল; সংস্কৃতৰ ব্যাপক প্ৰচলনৰ কোনো সুযোগ ভূখণ্ডটোত নাছিল। কৰতোয়াৰ পশ্চিমে কামৰূপী ভাষাৰ সমধৰ্মী আঞ্চলিক ৰূপ এটাই বিকাশ লাভৰ অনুশীলনত আছিল। সংস্কৃত প্ৰভাৱিত হৈ থকাত কথ্যৰূপত তাৰ ধ্বনিগত সুৰ কম-বেছি পৰিমাণে আৰোপিত হৈ থাকিল।

প্ৰাচীন কামৰূপত ৰচিত চৰ্যাপদত— মৈথিলী ভাষাৰূপ আৰু অসমীয়া ব্ৰজৱলীত ব্যৱহৃত শব্দৰূপ থকা কথাটোৱেই বিস্তৃত ভূখণ্ডত থকা ভাষিক সংযোগক স্পষ্টকৈ দেখুৱায়। সেই একেটা কাৰণতে কামৰূপী প্ৰাকৃতৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা উত্তৰ বঙ্গৰ বাংলা ভাষাৰ বহু ৰূপৰ লগত মৈথিলী,

পাঠ কৰে কখনও তৃপ্তি পেতেন না। সুতৰাং মহাপ্ৰভু যে চণ্ডীদাসেৰ পদ আহ্বাদন কৰতেন, তিনি পদাবলীৰ চণ্ডীদাস।

অসিতকুমাৰ বন্দোপাধ্যায়। *বাংলা সাহিত্যেৰ ইতিবৃত্ত*।

প্ৰাচীন ও মধ্যযুগ। পৃষ্ঠা ২৫

^{১১} লীলাৱতী শইকীয়া বৰা। *বড়ু চণ্ডীদাসৰ শ্ৰীকৃষ্ণকীৰ্ত্তন*। পৃষ্ঠা ০.১৫-০.১৬

^{১২} “অনন্ত” নাম গায়নেৰ প্ৰক্ষেপ বলিয়া বোধ হয় না। সংস্কৰ্তাৰ নাম হইতে পাৰে আৰ যদি কবিৰ নাম হয় তবে “চণ্ডীদাস” কবিৰ ছদ্মনাম অথবা উপাধি।

সুকুমাৰ সেন। *উল্লিখিত*। পৃষ্ঠা ১২৫

^{১৩} সুকুমাৰ সেন। *উল্লিখিত*। পৃষ্ঠা ১২০

^{১৪} লীলাৱতী শইকীয়া বৰা। *বড়ু চণ্ডীদাসৰ শ্ৰীকৃষ্ণকীৰ্ত্তন*। পৃষ্ঠা ০.১৫

^{১৫} *উল্লিখিত*। পৃষ্ঠা ০.২৩

^{১৬} সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা। *অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক ইতিবৃত্ত*। পৃষ্ঠা ৮০

^{১৭} হৰিনাথ শৰ্মাদলে। *অসমীয়া সাহিত্যৰ পূৰ্ণ ইতিহাস*। পৃষ্ঠা ৪৪

^{১৮} সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা। *উল্লিখিত*। পৃষ্ঠা ৭৯

ওড়িয়া আৰু কামৰূপী ভাষাৰ প্ৰাচীন ৰূপৰ অবিকৃত মিল আছে। শঙ্কৰদেৱে স্বাভাৱিকতে, মৈথিলী ভাষা-শিক্ষা গ্ৰহণৰ কিম্বা বিদ্যাপতিৰ পদাৱলীত চকু ফুৰোৱাৰ প্ৰয়োজন নাছিল। মৈথিলী কবি বিদ্যাপতিয়ে কীৰ্তিলতা আৰু কীৰ্তিপতাকাৰ ভাষাক নিজেই অৱহট্ট বুলি কৈছে— যিটো উল্লিখনক কেন্দ্ৰ কৰিয়ে ভাষাতাত্ত্বিক-বৈয়াকৰণিক সকলে ব্ৰজাৱলী বা ব্ৰজবুলি ভাষাক অৱহট্ট আৰু মৈথিলী ভাষাৰ সংমিশ্ৰণত আঞ্চলিক ভাষাৰূপৰ আশ্ৰয়ত গঢ়ি তোলা কৃত্ৰিম ভাষাৰূপ বুলি ক'ব খোজে। মন কৰিব লগা কথা, বিদ্যাপতিয়ে অৱহট্টক 'দেশী ভাষা' বুলিছে। তেওঁৰ মতে, দেশী ভাষা সকলোৰে বাবে মধুৰ— সেই কাৰণেই তেওঁ অৱহট্টত লিখিবলৈ লৈছে। কীৰ্তিলতাত কোৱা হৈছে:

দেসিলবঅনা সবজন মিট্টা।

তে তৈসম জাপওঁ অৱহট্টা।।

অৱহট্ট স্বভাৱগতভাৱেই মৈথিলী ভাষাৰ পূৰ্বৰূপহে— যিটো চৰ্যাপদৰ ভাষাতো সুলভ আছিল।^{১০} চৰ্যাপদৰ ভাষা অসমীয়া ভাষাৰ আগলিসুঁতিত বাদে আন নাছিল। বিদ্যাপতিৰ সমকালত চৰ্যাপদৰ ভাষাৰূপ অৱহট্ট অন্তৰ্হিত হৈছিল যদিও প্ৰাচীন ভাষাৰূপ সংৰক্ষণৰ আগ্ৰহকল্পেই কীৰ্তিলতা আৰু কীৰ্তিপতাকা ৰচনা কৰিছিল। পদাৱলীত বিদ্যাপতিয়ে গ্ৰহণ কৰা ভাষাৰূপ বিশ্লেষণ কৰি চালে দেখা যায় ব্ৰজাৱলী ভাষাৰ লগত তাৰ ভাষাহে অধিক ওচৰৰ। উদ্ভৱকালত অসমীয়া আৰু মৈথিলী ভাষাৰ স্পষ্ট পাৰ্থক্য যে নাছিল চৰ্যাপদৰ ভাষা আৰু শঙ্কৰদেৱে ব্যৱহাৰ কৰা ব্ৰজাৱলী ভাষাই সাক্ষ্য দিয়ে। শঙ্কৰদেৱে বৰগীত, অক্ষীয়া নাটৰ গদ্য-পদ্য, ভটিমাত ব্যৱহাৰ কৰা ভাষিক ৰূপটো অৱধাৰিতভাৱে চৰ্যাপদ আৰু হেম সৰস্বতী-মাধৱ কন্দলী প্ৰমুখ্যে কবিসকলৰ আত্মপ্ৰকাশৰ মধ্যৱৰ্তীকালৰ। অসমৰ খ্ৰীষ্টিয় ষোড়শ শতিকাৰ প্ৰচলিত আঞ্চলিক ভাষিক বৈশিষ্ট্যই তাক পূব ভাৰতৰ আন আন অঞ্চলৰ সমধৰ্মী ভাষাৰূপটোৰ পৰা সামান্য আঁতৰাই অনাটো অস্বাভাৱিক নাছিল। শঙ্কৰদেৱে মহেন্দ্ৰ কন্দলীৰ টোলত শিক্ষা গ্ৰহণ সম্পূৰ্ণ কৰি ৰচনা কৰা হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যানত সেইছোৱা সময়ত প্ৰচলিত শিষ্ট ভাষাৰূপটোহে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। ইতিপূৰ্বে হেম সৰস্বতী, কবিৰত্ন সৰস্বতী, হৰিবৰ বিপ্ৰ, মাধৱ কন্দলী আদি কবি সকলৰ ৰচনাত লিপিবদ্ধ ভাষিক ৰূপটোৱেও অৱধাৰিতভাৱে ইয়াৰ বাবে প্ৰলুক কৰিছিল। কিন্তু তীৰ্থপৰ্যটনৰ সময়ছোৱাত শঙ্কৰদেৱে বিদ্যাপতিৰ পদাৱলীৰ ভাষা দেখি— ইতিপূৰ্বে অসমত লোকভাষাৰ ৰূপ হিচাপে জনা ভাষাৰূপটোকে সম্ভৱতঃ সাহিত্য ৰচনাৰ মাধ্যম কৰি ল'বলৈ ঠিৰাং কৰিছিল। শঙ্কৰদেৱৰ ৰচনাত ব্ৰজাৱলী ভাষাৰ প্ৰয়োগৰ প্ৰসঙ্গত এই কথা মনত ৰাখিব লাগিব যে তেওঁ প্ৰথমবাৰ তীৰ্থপৰ্যটনত গৈ বদৰিকাশ্ৰমত থাকোঁতে 'মন মেৰি ৰাম চৰণহি লাগু' বৰগীতটো ৰচনা কৰিছিল; যিটো গীতৰ ভাষা আছিল ব্ৰজাৱলী।^{১১} ব্ৰজাৱলীক সেইবাবেই কৃত্ৰিম সাহিত্যিক ভাষা বোলাতকৈ শঙ্কৰদেৱ-পূৰ্বকালৰ কামৰূপৰ লোকভাষা বোলাহে যুক্ত— যিটো ভাষাৰ ৰেঙনি বডু চণ্ডীদাসৰ শ্ৰীকৃষ্ণকীৰ্ত্তনত দেখিবলৈ পাওঁ।^{১২} অৱশ্যে, শ্ৰীকৃষ্ণকীৰ্ত্তনত চৰ্যাপদৰ ভাষা আৰু ব্ৰজাৱলী নামেৰে স্বীকৃত প্ৰাচীন লোকভাষাটোৰ মধ্যকালৰ ভাষাৰূপ এটাহে প্ৰত্যক্ষ কৰোঁ— য'ত চৰ্যাপদৰ ভাষা আৰু ব্ৰজাৱলী ভাষা দুয়োটাৰে উমৈহতীয়া বিশেষত্ব আছে। চৰ্যাপদ আৰু ব্ৰজাৱলী ভাষা-ৰূপৰ সকলো বিশেষত্ব স্পষ্টভাৱে থকা এখন লিপি হৈছে গছতল শিলালিপি। চতুৰ্দশ শতিকাৰ— ১২৮৪ শক বুলি উল্লেখ থকা ১৩৬২ খ্ৰীষ্টাব্দৰ গছতল শিলালিপিত সীমা অক্ৰিম কৰি মোগল সকলে ডবকালৈ যোৱাৰ প্ৰসঙ্গ আছে। কপিলী তীৰত বাধাৰ সন্মুখীন হৈ ডবকালৈ তিনি হাজাৰ বঙাল-সৈন্য আগুৱাই গৈছে, 'শ্ৰীবিষ্ণুৰাসধৰ শৈলকাৰ' নামৰ লিপিকাৰগৰাকীয়ে

^{১০} Suniti Kumar Chatterji: *The Origin and Development of the Bengali Language*। page 80

^{১১} মহেশ্বৰ নেওগ। *শ্ৰীশ্ৰীশঙ্কৰদেৱ*। পৃষ্ঠা ৩৭

^{১২} উপেন্দ্ৰনাথ গোস্বামী। *ভাষা আৰু সাহিত্য*। পৃষ্ঠা ১৬-১৭, ২০-২১; লীলাৱতী শইকীয়া বৰা।

বডু চণ্ডীদাসৰ *শ্ৰীকৃষ্ণকীৰ্ত্তন*। পৃষ্ঠা ০.২৮

শিলালিপিখনত লিপিবদ্ধ কৰিছিল। শিলালিপিখনত লিখিছে:

সীমা এৰিয়া যৱন ডবাকত গয়ত। [শক] ১২৮৪ বেদান্ত ৰাশি গণন। ইতি শ্ৰীবিষ্ণুৰাসধৰ
শৈলকাৰ। শকত ম্লেচ্ছ ইথান উয়াসী। দেখৰ্ছ শতাত্ৰিংশ বহৰ বঙাল বহুকাৰ্য্য[ত] ইহাত
ফণ্ড। বহাখ জল। তোসভ সঞ্জাত য়াস। দিজল শ্ৰী। পঞ্চকাথ্য বাদ্য ৰোল জল-সেনাহ
বৈৰীক ভাথি জলান্তশোক খদাবি।^{৪২}

মৈথিলী, সংস্কৃত, কামৰূপী আৰু আধুনিক অসমীয়াৰ ওচৰচপা— কেইবাটাও ভাষাৰূপৰ মিশ্ৰিত
উপস্থাপনা থকা শিলালিপিখনৰ শব্দগুচ্ছ আৰু ভাষা অবিকৃত ব্ৰজাৱলীৰূপৰ। স্বাভাৱিকতে,
শঙ্কৰদেৱৰ হাতত সৃষ্ট কৃত্ৰিম ভাষাৰূপ ই নহয়; ব্ৰজাৱলী নামেৰে চিহ্নিত ভাষাৰূপটো আছিল
শঙ্কৰদেৱ-পূৰ্বকালৰে পৰা ভূখণ্ডটোত প্ৰচলিত লোকভাষা। চৰ্য্যাপদৰ পৰাই বিশেষত্বজনিত সাদৃশ্যৰ
প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি ইয়াৰ সময় একাদশ শতিকাৰ পৰা মাধৱ কন্দলীৰ প্ৰাক্কাললৈকে নিৰ্ধাৰণ কৰিব
পাৰোঁ।

প্ৰাচীন কামৰূপৰ ৰজাসকলে কৰোৱা সংস্কৃত ভাষাৰ শাসন-ফলিসমূহতো স্থানীয় শব্দৰূপ
ব্যৱহাৰ হৈছিল। বিশেষকৈ, ঠাইৰ নাম, গছৰ নাম, মানুহৰ নাম, দ্ৰব্যৰ নাম সম্পূৰ্ণ স্থানীয় ভাষাৰূপত
সন্নিবিষ্ট হৈছিল। সংস্কৃত ভাষাৰূপৰ মাজত কথ্যভাষাৰ প্ৰভাৱতে যে সেই ৰূপসমূহ সোমাই পৰিছিল—
তাক সহজেই অনুমান কৰিব পাৰি। প্ৰাচীন কামৰূপৰ কথ্যভাষাৰ ক্ৰমবিৱৰ্তিত ৰূপটো চৰ্য্যাপদৰ
পৰা শ্ৰীকৃষ্ণকীৰ্ত্তন আৰু পৰৱৰ্তী মাধৱ কন্দলীকালীন কবিসকলৰ মাজেৰে গৈ শঙ্কৰদেৱ আৰু তেওঁৰ
সময়ৰ কবি-পদাকাৰসকলৰ ৰচনাত উভাৰ খাই উঠিছিল— তাত কোনো সন্দেহ নাই। সংস্কৃতভিন্ন
প্ৰাচীন কামৰূপৰ ভাষা ৰূপটোক পণ্ডিত-গৱেষকসকলে কামৰূপী প্ৰাকৃত আখ্যা দিছে।^{৪৩}

ধোপগুৰি শিলালিপি উদ্ধাৰ হোৱাৰ আগলৈকে খ্ৰীষ্টিয় চতুৰ্থ শতিকাৰ শেষাৰ্ধৰ বুলি কোৱা
নগাজৰী-খনিকৰ গাঁৱৰ প্ৰস্তৰ লিপিকে কামৰূপী ভাষাৰ প্ৰথম নিদৰ্শন ৰূপে গণ্য কৰা হৈছিল। সেইদৰে
সুৰেন্দ্ৰবৰ্মাৰ উমাচল লিপি কামৰূপী লিপিৰ দ্বিতীয় প্ৰাচীনতম নিদৰ্শন ৰূপে গণ্য কৰা হৈছিল। এই
ফলিখন গুপ্ত আৰু প্ৰাক্গুপ্ত প্ৰথম-দ্বিতীয় শতিকাৰ কুশান-কলিঙ্গ লিপিৰেহে মিল থকা।^{৪৪} ইয়াক
সেয়ে, ১০০-২০০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ভিতৰতে লিপিবদ্ধ কৰোৱা বুলিহে গণ্য কৰা উচিত। আনহাতে,
সুৰেন্দ্ৰবৰ্মাৰ উমাচল লিপিক পঞ্চম শতিকাৰ বুলিহে ঠিৰাং কৰা হৈছে— যিখন লিপিৰ আখৰো গুপ্ত
আৰু প্ৰাক্গুপ্ত লিপিৰেহে সাদৃশ্য থকা।^{৪৫} ই তৃতীয় শতিকালৈকে পাছ হোঁহঁকি আহিব। সম্ভৱতঃ
মহেন্দ্ৰবৰ্মাৰে সুৰেন্দ্ৰবৰ্মাক অভিন্ন বুলি প্ৰমাণ কৰিবলৈ লিপিখনক চতুৰ্থ-পঞ্চম শতিকালৈ টানি অনা
হৈছে। ধোপগুৰি শিলালিপিৰ পৰা লেখ আৰম্ভ কৰিলে ভূখণ্ডটোত উদ্ধাৰিকৃত নিদৰ্শনৰ আধাৰত
কামৰূপী লিপিৰ ক্ৰমবিকাশৰ ধাৰাটো খ্ৰীষ্টপূৰ্ব তৃতীয় শতিকাত আৰম্ভ হৈ ত্ৰয়োদশ শতিকা পৰ্য্যন্ত
পৰিব্যাপ্ত হৈ থকা দেখা যায়। ধোপগুৰি শিলালিপিখনত উদ্ধাৰ কৰা আখৰ সমূহ অশোকৰ সমকালৰ।
ইয়াৰ এ আখৰটো ত্ৰিভুজাকৃতিৰ। চিনাক্ত হোৱা আখৰ সমূহৰ ভিতৰত ক, ব আৰু ৰ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব পঞ্চম
শতিকাৰ পিপ্ৰাৰা স্তূপৰ আৰু এ, ম, উ, ব, য়, ই, জ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব তৃতীয় শতিকাৰ গিৰণাৰ লিপিৰ সৈতে
একে।^{৪৬} অধিকাংশ আখৰ অশোকৰ গিৰণাৰ লিপিৰ লগত সাদৃশ্য থকা ধোপগুৰি শিলালিপিত
প্ৰাচীন পিপ্ৰাৰা স্তূপৰে সাদৃশ্য থকা দুই-চাৰিটা আখৰ অন্তৰ্ভুক্ত হোৱাটো অস্বাভাৱিক নহয়। সেয়ে
শিলালিপিখনক খ্ৰীষ্টপূৰ্ব তৃতীয় শতিকাৰ বুলিয়ে গ্ৰহণ কৰি ল'ব পাৰি। নগাজৰী-খনিকৰ গাঁও প্ৰস্তৰ

^{৪২} Kamarupasaranavali | Part II | Stone Inscription from Gachtal | page 146

^{৪৩} সুবাসনা মহন্ত। উদ্ভৱকালীন অসমীয়া ভাষা। পৃষ্ঠা ১৭

^{৪৪} নাৰায়ণ দাস। বিশ্বলিপিৰ ভূমিকা। পৃষ্ঠা ১৪৮

^{৪৫} বিশ্বেশ্বৰ হাজৰিকা। অসমীয়া লিপি আৰু ভাষাৰ ক্ৰমবিকাশ। হেমন্তকুমাৰ শৰ্মা সম্পাদিত অসম গৌৰৱ। পৃষ্ঠা ২৪৭

^{৪৬} ভাস্কৰ বৰদলৈ। ধোপগুৰি শিলালিপিৰ সময়। দেওবৰীয়া চ'ৰা। দৈনিক অসম। ২৭ মাৰ্চ, ২০২২। পৃষ্ঠা ১

লিপিৰ চ, ম, মা, মু, বা, হা আখৰ সমূহ সমুদ্ৰগুপ্তৰ এলাহাবাদ স্তম্ভলেখৰ সৈতে মিল থকাৰ বাবে ইয়াক চতুৰ্থ শতিকাৰ বুলি ধাৰণা কৰা হৈছে।^{৪৭} খ্ৰীষ্টিয় চতুৰ্থ শতিকাৰে বসুন্ধৰ বৰ্মাৰ ডুবৰনি শৈললিপি যোদ্ধাটা আখৰ যুক্ত। এই শতিকাৰে বুলি অনুমান কৰা আন এক লেখ হৈছে বসুন্ধৰ বৰ্মাৰ মৃগয় মোহৰ লেখ। ই, ক, জ, ত, ন, ভ, ম, ৰ আৰু ব— আখৰ কেইটা গুপ্তলিপিৰে অভিন্ন। খ্ৰীষ্টিয় ষষ্ঠ শতিকাৰ ভূতিবৰ্মাৰ দিনৰ বৰগঙ্গা শিলালিপিত প্ৰথমবাৰলৈ ‘য়’ লিপিৰ ভিন্নতা পৰিলক্ষিত হয়। পূৰ্বে ‘ব’ লিপিৰ প্ৰয়োগ ‘ব’ৰে ভিন্নভাৱে হ’লেও ভাস্কৰবৰ্মাৰ ডুবি তাম্ৰশাসনত ৰ/ব আৰু শ/সৰ মাজত পাৰ্থক্য বক্ষিত হোৱা নাছিল। খ্ৰীষ্টিয় সপ্তম শতিকাৰ এই তাম্ৰশাসনখনত ‘ব’ লিপিৰ পৰৱৰ্তী শ আৰু য দ্বিত্ব হৈছে। যৰ পৰৱৰ্তী দুই এটা ব্যঞ্জনতো এই ৰীতি বক্ষিত হৈছে। শাসনখনত ন-ত পূৰণি ৰূপ বক্ষিত হৈছে যদিও ভাস্কৰবৰ্মাৰে নিধানপুৰ তাম্ৰশাসনত ন-ৰ আধুনিক ৰূপ পৰিলক্ষিত হয়। য-ও আধুনিক ৰূপৰ। আনহাতে, ভ-বোৰ প্ৰায় স-ৰদৰে।

পৰৱৰ্তীকালৰ যিমানবোৰ শাসন-ফলি-লিপি ইতিপূৰ্বে পোৱা গৈছে, প্ৰাচীন লিপিসমূহৰ ক্ৰমবিৱৰ্তন স্পষ্ট। দ্বাদশ শতিকাৰ বহুভদেৱৰ অসম শাসনত লিপিসমূহৰ সম্পূৰ্ণ আধুনিক ৰূপ লক্ষ্যণীয়। এ, ও, গ, ন, ম, ঞ, স্ত, ত্ৰ, স্ত, জ, ফ, ব, য আৰু ৰ— লিপি বৰ্তমান সময়ৰ আধুনিক অসমীয়া লিপিৰ দৰে। মন কৰিব লগা, ঊনবিংশ শতিকালৈকে বহু শাসন-ফলি উদ্ধাৰ আৰু সংৰক্ষিত হৈছে যদিও ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ কানাই বৰশী শিলৰ তুৰুস্ক ক্ষয়ৰ ফলি পৰ্য্যন্ত পৰিলক্ষিত লিপিসমূহকহে পণ্ডিত-গৱেষকসকলে কামৰূপী লিপি বুলি কৈছে। প্ৰাচীন লিপিসমূহে আধুনিক ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰাৰ সমান্তৰালভাৱে ভৌগোলিক আৱেষ্ণনীৰ নামাকৰণৰো পৰিৱৰ্তন ঘটিছে। স্বাভাৱিকতে আলপাইনসকলৰ কামৰূপী লিপিয়ে নব্যৰূপ লৈ ভূখণ্ডটোৰ সামগ্ৰিক জাতি-জনগোষ্ঠীসমূহৰ উমৈহতীয়া পৰিচয়ৰে স্বীকৃত হৈছে। বৈদিক আৰ্য্যসৃষ্ট পুৰাণ-কাব্য-মহাকাব্যসমূহে প্ৰাচীন কামৰূপত গঢ়ি দিয়া পৃষ্ঠভূমিত কলিতাসকলৰ লেখন শৈলী আৰু লিপিগত ৰূপ-আকৃতিয়ে আধুনিক অৱয়ব যে লাভ কৰিলে তাত সন্দেহ নাই। হেম সৰস্বতী-মাধৱ কন্দলীৰপৰা গতি লাভ কৰি শঙ্কৰদেৱ-মাধৱদেৱত বিকশিত হোৱা নব্যচেতনালব্ধ বৈষ্ণৱ সাহিত্য-চৰ্চাৰ নৱজাগৰণে সাঁচিপাতত লিখিবলৈ লোৱাৰ অনুশীলনে পূৰ্বৰ শাসন-ফলিসমূহৰ লিপিৰ গঢ়ে নব্যৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰিলে আৰু ভূখণ্ডটোৰ সামগ্ৰিক জাতি-জনগোষ্ঠীসমূহৰ উমৈহতীয়া পৰিচয়ৰে কলিতাসকলৰ কামৰূপী লিপি পৰিচিত হ’ল অসমীয়া লিপিরূপে। কামৰূপী লিপিৰ যি মূল সাঁচ, সি পোনে পোনে সংৰক্ষিত হ’ল— কলিতা-কায়স্থসকলৰ হাতেৰে কাইথেলী লিপিৰ মাজত। লিপিৰ গঢ় সম্পূৰ্ণৰূপে নিৰ্ভৰশীল লিপিৰ ভূমি বা লেখন সঁজুলিৰ ওপৰতে। কামৰূপত সাঁচি গছ অপৰ্য্যাপ্তভাৱে সুলভ হোৱাত ইয়াৰ লিপিৰ গঢ় পৰিপাটী আৰু মসৃণ; এক অৰ্থত ভাঁজমুক্ত স্পষ্ট সৰল বা বক্ৰৰেখা ভঙ্গিমাৰিশিষ্ট। কিন্তু ওড়িশা বা দক্ষিণ ভাৰতৰ লিপিৰ গঢ় ভগ্নশৰীৰযুক্ত অধিক ভাঁজ থকা। তালপাতৰ দৰে লেখন সঁজুলি লিপিৰ ভূমিকৰূপে ব্যবহৃত হোৱাৰ বাবেই ইবোৰ লিপি তেনে গঢ়ৰ।

কলিতা-কায়স্থসকলে পুথি ৰচনা কৰোঁতে, প্ৰতিলিপি প্ৰস্তুত কৰোঁতে, দৈনন্দিন হিচাপ-পত্ৰ ৰাখিবৰ বাবে ব্যবহাৰ কৰা লিপিটো জনা যায় কাইথেলী লিপি নামেৰে। কলিতাসকলৰ সম্প্ৰদায়গত পৰিচয়ৰে পৰিচিত হোৱা কাইথেলী লিপি প্ৰকৃততে কামৰূপী লিপিৰেই প্ৰকৃত শৈলী। কিয়নো, কামৰূপী লিপিৰ উদ্ভৱ হৈছিল আলপাইন-কলিতাসকলৰ হাততে। আলপাইন-কলিতাসকলৰ যিটো থূলে ধৰ্মীয় আৰু মাঙ্গলিক অনুষ্ঠানত পৌৰহিত্য কৰি পৰিচালনাৰে আগুৱাই নিলে, ত্ৰয়োদশ শতিকাত উদ্ভৱ ভাৰতীয় কায়স্থসকল ভূখণ্ডটোলৈ অহাৰ পূৰ্বে, সেই থূলটোৱেই কায়স্থৰূপে পৰিচিত হৈছিল। পৰৱৰ্তী পৰ্য্যায়ত ধৰ্মৰ গুৰি ধৰাৰ সমান্তৰালভাৱে সংস্কৃত পুথিসমূহৰ ভাষান্তৰ কৰি ৰচনা

^{৪৭} নাৰায়ণ দাস। *বিশ্বলিপিৰ ভূমিকা*। পৃষ্ঠা ১৪৯

কৰাৰ কামটোতো এই লোক সকল নিয়োজিত হ'ল। ইয়াৰ বিপৰীতে, নৰ্ডিক আৰ্যসকলে ভূখণ্ডটোলৈ আহি প্ৰচলিত কামৰূপী ভাষাটোকে ব্যৱহাৰ কৰিলে আৰু পুথি-পাঁজি ৰচনা কৰিলে— বুৰঞ্জী-ৰচনাৰে যিটো কামৰ অংশীদাৰ হ'ল আহোম সকলো। কামৰূপী লিপিৰ স্বভাৱগত তিনিটা খুল হৈ— কামৰূপ সভ্যতাৰ মূল ভেটিগ্ৰন্থন কৰোঁতাসকলে কামৰূপী লিপিক কাইথেলী লিপিৰ মাজেৰে আগুৱাই লৈ গ'ল। *হস্তীবিদ্যাৰ্ণৱ*, *কিতাবৎমঞ্জৰী*, *ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত্তপুৰাণ*, *শুভক্লৰী* আদি পুথিসমূহ কাইথেলী লিপিত ৰচিত। শঙ্কৰদেৱ-প্ৰৱৰ্তিত নব্যবাদী বৈষ্ণৱ-পৰম্পৰাৰে প্ৰযুক্ত প্ৰায় সকলো সংখ্যক পুথি, নাট, কাব্য কাইথেলী লিপিতে লিখাটো গুৰুত্বপূৰ্ণ কথা। মহেন্দ্ৰ বৰাই *The Evolution of Assamese Script* গ্ৰন্থত কাইথেলী লিপি সম্পৰ্কে লিখিছে:

The Kaitheli style represents essentially a documentary style. It is this style, which is found to have been employed in engraving most of the royal charters and in writing the manuscripts of the whole gamut of mathematical treatise. Apart from being used to enjoy preference among the literates of lower Assam at the relevant time.⁸⁷

যিটো অঞ্চলত কাইথেলী লিপিৰ ব্যৱহাৰ অধিক বুলি মহেন্দ্ৰ বৰাই উল্লেখ কৰিছে, সেই অঞ্চলটো প্ৰাচীন কালৰেপৰাই কলিতাসকলৰ প্ৰধান বসতি অঞ্চল। প্ৰাচীন কালৰেপৰা কামৰূপী লিপি আৰু ভাষা উদ্ভৱ হৈ ক্ৰমবিকশিত ৰূপ লোৱা পশ্চিম অসমতে কাইথেলী লিপিৰ ব্যৱহাৰৰ প্ৰাচুৰ্য্যও মন কৰিব লগীয়া কথা। কাইথেলী লিপিৰ আখৰৰ কোণবোৰ খুবেই স্পষ্ট। আৰম্ভণিতে থকা অ আৰু আ লিপিৰ লম্বচিহ্নৰ বাওঁফালৰ বক্ৰ অংশত এটাহে পাক্-মৰা থাকে; তাৰ ওপৰত শিৰোৰেখাৰ তলত ক্ষুদ্ৰ বটিকা চিহ্ন থাকে। ই আৰু হ দেখাত একে যেন লাগে যদিও ই-ৰ চৈ-সদৃশ উৰ্ধমাত্ৰাডালে দুয়োটাকে পৃথক কৰে। ক-ৰ লম্বৰ তলত সামান্য পুচ্ছ আছে। গ-ৰ শিৰোভাগ অৰ্ধচক্ৰাকাৰ নহৈ সৰলৰৈখিক খেতেলা-খোৱা। ট-ত শিৰোৰেখাত চৈ-সদৃশ উৰ্ধমাত্ৰা স্পষ্ট। ণ আৰু ল বহু সময়ত একে যদিও ল-ৰ দ্বিবক্ৰতা শীৰ্ষ স্পষ্ট। প-ৰ শিৰোভাগৰ কৌণিকতা চকুত লগা। নাৰায়ণ দাসে কাইথেলী লিপিৰ তিনিটা বৈশিষ্ট্য⁸⁸ আঙুলিয়াইছে:

- ক. কাইথেলী লিপিৰ আখৰৰ কোণবোৰ সু-স্পষ্ট আৰু কেতিয়াবা ইয়াৰ ভূমি-স্পৰ্শিত লম্ব ৰেখাডাল ভূমিসংলগ্ন কোণ অতিক্ৰম কৰি অগ্ৰভাগ পুচ্ছৰ ৰূপলৈ পৰিৱৰ্তিত হয়।
- খ. কাইথেলী লিপিত শব্দ সমূহৰ গোট-নিৰ্দেশক নাথাকে বা তেনে প্ৰচেষ্টা পৰিলক্ষিত নহয়।
- গ. কাইথেলী লিপিত আখৰ লিখাৰ পূৰ্বেই শিৰোৰেখাডাল টানি লোৱা হয়; তাৰ পাছতহে আখৰবোৰ লিখা হয়। এনে কৰাৰ ফলত শিৰোৰেখা থাকিব নলগীয়া আখৰতো শিৰোৰেখা দেখা যায়।

উদ্ধাৰিত প্ৰাচীন শাসন-ফলি-লিপিসমূহৰপৰা নব্যবাদী বৈষ্ণৱ ধৰ্ম-পৰম্পৰাৰ ছত্ৰছাঁয়াত গঢ় লৈ উঠা সাহিত্যিক নৱজাগৰণলৈকে কামৰূপী ভাষাই কেৱল বিস্তৃতিয়ে অৰ্জন কৰা নাছিল— সাহিত্য, ভাষা আৰু লিপিৰ এক পৰিপক্ক ভেটিও গ্ৰন্থিত হৈছিল। কামৰূপত স্বাভাৱিকতে ই কেৱল কলিতাসকলৰে ভাষাৰূপে বৰ্তি থকাগৈ নাছিল। ভূখণ্ডটোত বসতি কৰা সকলোকে আঁতি-বাঙ্কি ৰাখি উমৈহতীয়া সামৰ্থ্যিক চেতনাৰ ভেটি শক্তিশালী কৰিছিল। বৰ্তমানৰ ৰূপলৈ বিকাশ লাভ কৰা অসমীয়া ভাষাই ইয়াৰ প্ৰমাণ। মাধৱ কন্দলী-শঙ্কৰদেৱকালীন কামৰূপী ভাষাই বহিৰ্দেৰ্শীয় শব্দ-সম্ভাৰো গ্ৰহণ কৰি লৈছিল যদিও— দেশীয় ভাষাত তাৰ পৰিসৰ ব্যাপকভাৱে বাঢ়িছিল।

কামৰূপৰ প্ৰাচীন লেখসমূহত বিশ্লিষ্ট হৈ থকা সংস্কৃতভিন্ন ৰূপ কেতবোৰৰ ভিৰ পৰিলক্ষিত হয়। ইবোৰ যে কামৰূপী ভাষাৰ স্বকীয় ৰূপ সেয়া সহজেই অনুমেয়। হেৰম্বকান্ত বৰপূজাৰীয়ে ত্ৰয়োদশ

⁸⁷ Mahendra Borah | *The Evolution of Assamese Script* | page 55

⁸⁸ নাৰায়ণ দাস। *বিশ্বলিপিৰ ভূমিকা*। পৃষ্ঠা ২০৭

শতিকাৰ গছতল শিলালিপিৰ পাঠ এটা বিশ্লেষণ কৰি 'the specimen of the Assamese Language' বুলি উদাহৰণসহ আজুলিয়াই দেখুৱাইছে।^{১০} সুবাসনা মহন্তই লিখিছে :

ৰজা আৰু ব্ৰাহ্মণভিন্ন অন্যান্য মানুহৰ নাম, ৰাজপ্ৰদত্ত ভূমিৰ সীমাত থকা ঠাইৰ নাম, পুখুৰী আৰু নৈৰ নাম, গছ-গছনিৰ নাম ইত্যাদিৰ ক্ষেত্ৰত স্থানীয় 'দেশী' শব্দ আৰু ৰূপ কিছুমানো এই লেখ সমূহত সংৰক্ষিত হৈছে। তামৰ ফলি আৰু শিলালেখ সমূহৰ সংস্কৃত ভাষাৰ মাজত পোৱা সংস্কৃতভিন্ন এই ৰূপবোৰে ৰজাঘৰীয়া ভাষা সংস্কৃতৰ সমান্তৰালভাৱে জনসাধাৰণৰ মাজতো একপ্ৰকাৰৰ স্থানীয় প্ৰাকৃত ভাষাৰ প্ৰচলনৰে ইংগিত দিয়ে।^{১১}

বেণীমাধৱ বৰুৱাৰ মতে, 'বিশুদ্ধ সংস্কৃত ভাষাত লেখিবলৈ যত্ন কৰা সত্ত্বেও কিছুমান অপ্ৰচলিত ৰূপ সোমাই পৰিছিল।'^{১২} বৰুৱাৰ দৃষ্টিৰে 'অপ্ৰচলিত' যেন লগা ৰূপসমূহেই কামৰূপী ভাষাৰ কালিকাশক্তি।

অসমীয়া লিপিৰ যি আধুনিক গঢ়— খ্ৰীষ্টান মিছনেৰিসকলে বাইবেলৰ অসমীয়া অনুবাদ ধৰ্মপুস্তক ছপা কৰি উলিয়াবলৈ বঙ্গৰ পঞ্চানন কৰ্মকাৰ আৰু তেওঁৰ পুত্ৰ মনোহৰ কৰ্মকাৰৰ হতুৱাই কটাই লোৱা আখৰ।^{১৩} ধৰ্মপুস্তকৰ আখৰৰ গঢ় মূলতঃ কামৰূপী বামুণীয়া লিপিৰ সাঁচিপতীয়া পুথিৰ অনুৰূপ। তাত কম-বেছি পৰিমাণে গড়গঞা লিপিৰ প্ৰভাৱ স্পষ্ট ৰূপত পৰিছিল।^{১৪} 'ৰ', 'ৱ', 'কু', 'কু', 'ই' আদি সম্পূৰ্ণৰূপে কায়থেলী লিপিৰ। সম্ভৱতঃ আত্মাৰাম শৰ্মাক আখৰ কটাবলৈ আৰ্হি বিচৰাত তেওঁ নিজ সংগ্ৰহত থকা বামুণীয়া লিপিৰ সাঁচিপতীয়া পুথি দেখুৱাইছিল।^{১৫} ব্ৰিটিছ আধিপত্য থকা শিৱসাগৰৰ পৰা গড়গঞা লিপিৰ সাঁচিপতীয়া পুথিৰ সমান্তৰালভাৱে কায়থেলী লিপিৰ পুথিও উইলিয়াম কেৰীয়ে আখৰ কটোৱাবৰ বাবে সংগ্ৰহ কৰি লৈছিল। আন এটা মন কৰিব লগা কথা হ'ল, কামৰূপী লিপিৰ অন্তৰ্গত বামুণীয়া লিপিৰ সাঁচিপতীয়া আখৰৰ গঢ়ৰ পুৰণি বাংলা লিপিৰে একে। সেই বাংলা লিপিত পেটকটা 'ৰ'ও সুলভ আছিল। উইলিয়াম কেৰীয়ে স্বাভাৱিকতে, অসমীয়া আখৰ কটাবলৈ পঞ্চানন কৰ্মকাৰক দিওঁতে ইতিপূৰ্বে আখৰ কটাই বাইবেলৰ আঞ্চলিক সংস্কৰণ প্ৰকাশ কৰা— বাংলা লিপিৰে কামৰূপী বামুণীয়া লিপিৰ মিল দেখি— সেই গঢ়তে অসমীয়া আখৰসমূহ কাটি লোৱাইছিল। ধৰ্মপুস্তকৰ পৰৱৰ্তীকালত ১৮৪৬ খ্ৰীষ্টাব্দত প্ৰকাশ আৰম্ভ হোৱা অৰুনোদইত অসমীয়া লিপিৰ গঢ় বাংলা লিপিৰে একেটা ঠাচতে কটাই দিছিল। অসমতে ছপাশাল স্থাপন কৰি ল'লেও শ্ৰীৰামপুৰৰ ছপা আখৰৰ আৰ্হিতে আখৰ কটাই আনিছিল।^{১৬}

উনবিংশ শতিকাৰ পূৰ্বে কামৰূপেই আছিল ভূখণ্ডটোৰ সাংস্কৃতিক-বৌদ্ধিক কেন্দ্ৰ। স্বাভাৱিকভাৱে, কামৰূপী ভাষা আয়তন বিশিষ্ট হৈ উঠিছিল কামৰূপ-পৰিচয়ৰ সমান্তৰালভাৱে। সপ্তদশ-অষ্টাদশ শতিকাৰপৰ্যন্ত ভাষা আৰু জাতিগোষ্ঠীক 'অসমীয়া'ত্বই স্পৰ্শ কৰিব পৰা নাছিল। বিপৰীতে, বৃত্তিগত শ্ৰেণীবিভাজন, বৰ্ণগোষ্ঠীগত পৰিচয়, সম্প্ৰদায়ভুক্ত গোট, ভৌগোলিক অৱস্থিতিয়ে দিয়া পৰিচয়ৰে কামৰূপ, বেহাৰ আৰু অচম— এই তিনিটা ভূখণ্ডৰ লোকসকলে আত্মপৰিচয় ৰক্ষা কৰি চলিছিল বৰ্মাবংশৰ পৰা ব্ৰিটিছশাসন আৰু আমেৰিকান মিছনেৰিসকলৰ নিয়ন্ত্ৰণে ভূখণ্ডটোক মুষ্টিবদ্ধ নকৰা পৰ্য্যন্ত। কামৰূপী ভাষাৰ ভেটিও অৱধাৰিতভাৱেই সেইছোৱা সময়লৈকে আছিল শক্তিশালী। মিছনেৰিসকল আহিয়েই ভূখণ্ডটোৰ পূবত শিৱসাগৰত বাহৰ পাতি থাকিবলৈ

^{১০} H K Barpujari | *The Comprehensive History of Assam* | Volume II | Page 268

^{১১} সুবাসনা মহন্ত। *উদ্ভৱকালীন অসমীয়া ভাষা*। পৃষ্ঠা ১৯

^{১২} B M Baruah | *Indian Historical Quarterly* | Sept, 1947

^{১৩} সূৰ্য্যকান্ত হাজৰিকা। *ধৰ্মপুস্তক*। পৃষ্ঠা ১.১৬

^{১৪} উল্লিখিত। পৃষ্ঠা ০.৭৪

^{১৫} উল্লিখিত। পৃষ্ঠা ০.৬৯, ০.৮৯

^{১৬} উল্লিখিত। পৃষ্ঠা ১.১৫, ০.৭৫

एक कक्षा में एक ही तरह के छात्रों को एक ही कक्षा में रखना. इससे
एक ही तरह के छात्रों को एक ही कक्षा में रखना. इससे
एक ही तरह के छात्रों को एक ही कक्षा में रखना. इससे
एक ही तरह के छात्रों को एक ही कक्षा में रखना. इससे
एक ही तरह के छात्रों को एक ही कक्षा में रखना. इससे
एक ही तरह के छात्रों को एक ही कक्षा में रखना. इससे
एक ही तरह के छात्रों को एक ही कक्षा में रखना. इससे
एक ही तरह के छात्रों को एक ही कक्षा में रखना. इससे